

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 153 (16763)

2003 чылдың
ДЕКАБРЬ 2,
вторник

Ат салган шагы 19.00
Садар өртээ 3 рубль.

Декабрь 7 — Күрүне Думазынче соңгулдалар хүнү

ЧОНУНГА ДУЗАЛЫГ БОЛУР ДЭЭШ

Күрүне Думазының депутады кандыг болур уjurлугул? Бодунуң округунуң соңгукчуларының эрге-ажыктары дээш ол канчаар туржур уjurлугул? Бо айтырылгала Тываның чаңгыс мандаттыг соңгулда округунуң талазы-биле депутаттың кандидады Чылгычы Ондар харыыларны берген.

— Чылгычы Чимит-Доржуевич, Күрүне Думазынга ажылдың дуржулгазы сиперде бар-дыр. Депутат ажылда чүү колдал турарыл: хоойлужудулга бе азы хей санныг чагыглар күсселдизи бе?

— Мен ажылдың ол ийи кезээн ылгавас-ла-дыр мен, кайызы-даа меңээ кончуг чугула. Депутат кижиниң ажылы хей талалыг болгай. Кылган чүүлдеримни отчедумда берген мен, ону катаптааш чоор.

Өске талазында, депутат арга-дуржулга, ат-алдар чок болза, чагыглар күсседири дыка берге. Ону кизи хоойлулар-биле ажыл үезинде бодунуң туржун камгалап тургаш, чедип алыр.

— Уламчылап кылыксаар хоойлуларыңар бар бе?

— Бар болбайн канчаар. Мен кадык камгалалының, уруглар болгаш элээдилер спортунуң дугайында хоойлулар чогаадылгасын киржип турдум. Бо чыышта ону хүлээп четтикпес боор. Дараазында чыышта ол хоойлуларның салым-чолу та кандыг болур. Хей күш үндүргеним ол хоойлуларны чедир кылыксаар-дыр мен.

Культура дугайында хоойлу-га эдилгелер-биле ажылдың түннелинде «Культура дугайында» чаа хоойлу телевилели төрүттүнген. Ол талазы-биле Николай Губенко баштаан улуг бөлүк ажылдап турган. Ында культура ажылдакчыларының эрге-байдалдарын камгалаан чүүлдерни кириген. Харалаан, үк телевилелге удурланып турар депутаттар база бар. Ол хамаанчк бистин фракция безин ону деткивезен. Культура ажылдакчызы турган болгаш аңаа хамаарыштыр онза саналды чаңгыс партияда өөрүмден дилээн мен, ынчалзажок хоойлу телевилелин көөрүн аткаарладып каан.

— Кандыг ындыг онза санал боор?

— Фракция чаңгыс аай

саналдаар дээрзин бүгүде билир. Ынчалза-даа чамдык таварылгаларда фракция кежигүнү, ылангыя чаңгыс мандаттыг депутат, онза саналдыг болуп болур. Чижээ, мен Соңгу чүк дугайында хоойлуну хүлээп турда онза саналдыг турдум. Амгы күштүг болуп турар хоойлуда пенсияже үнери херээжен улуска — 50 хар, эр улуска — 55 хар. Бо чүүл эр улустуң пенсия үнер назы-хары — 60, херээжен-нерниң — 55 хар деп бижээн федералдыг пенсия хоойлужудулгазы-биле каржып турар. Ол карышкак турбазын дээш депутаттарның хей кези пенсия хоойлузунга дүүштүрген чаа хоойлуну деткээн. Мен бодунуң онза саналым-биле Соңгу чүк болгаш аңаа денештирген районнарның байдалдарында пенсияже үнер назы-хары куду турар уjurлуг деп бадылаан мен. Ол ышкаш ол-ла девискээрлерге шеригже келдиришкени онза байдалдыг болурун деткээн мен.

— Фракция чаңгыс аай бодалды канчаар чедип ап турарыл?

— Чижээ, бистин «Ада-чурт — Чаңгыс аай Россия» фракциязы вторник санында 14.00 шакта чыгылып турган. Ынчан саналдарны чаңгыс аайлаар. Регион аайы-биле депутат бүрүзүн телевилелдин кадар-казырын айтырар, түннелинде чаңгыс аай туруш чедип алдынар. Оң-биле регион бүрүзүнүн нарын айтырылгала: бүгүдеге билдингир апаар. «Единоросстар» боттарының чаңгыс мандаттыг депутаттарын кезээде деткиир улус. Херек кырында улуг фракцияга чаңгыс аай демниг туруш чедип алыры дыка нарын. Ынчалзажок «Чаңгыс аай Россия» болгаш «Ада-чурт» фракциязы ону чедип ап шыдаан.

— Дотациялыг республикадан депутаттаары берге-дир бе?

— Чугаажок, берге. Республикаже, ооң берге айтырылгала, сагыш човаашкынарынче кичээнгейни хаара тыртары

— депутаттың бир кол сорулганы. Федералдыг сайыттар, оларның оралакчылары, Думада комитеттер даргалары, өске фракциялар-биле ниити дыл тып алыры эргежок чугула. Ол бүгү дораан болдунмас, боду бүде бербес. Аңаа үе херек, эки харылзаалар херек. Акша-түңнерни хей санныг яамыларда бир-ле кижиниң кылган методиказы-биле езу барымдалап салып оларлар. Маңаа алды арга, беш меге ажылгавас болза, республика дыка хейни чидирип болур.

Тываның талазы-биле адрес-тиг инвестиция программаларының, бюджетниктерге шалын өзүлдезиниң артында мээң чаңгыс чер-чурттугларымын холга тудар акшазы бар деп чүвени билир-ле болгай мен. Ынчангаш бо чылын чуртшинчилел музейинге, Дерзиг-Аксында уругларның психоневрология бажың-интернадынга, Мугур-Аксы, Торгалыг, Качык суурларда спутник харылзаазынга, Ак-Довуракта уругларның уран чүүл школазынга федералдыг инвестиция программасында магадылаттынган акшаландырышкыны чедип алыр аргалыг болдувус. Ол-ла программа-биле «Тыва даг-дүгү» комбинаттың техниктиг эде деришкени, национал парк, «Найырал» кино-театр кылдынар. Тускай сорулгалыг федералдыг программалар езугаар Тываның «Аныяк өг-бүлелерни чуртталга бажыңы-биле хандылары», «Хамаатлыарны эрги, айыылдыг бажыңнардан көжүрери» деп программаларга 10 млн. рубльди берген.

Дыка хей чүве фракцияның деткишкенинден, ооң ат-алдарындан кончуг хамааржыр. Күү-секчи эрге-чагыргалар сени күштүг, улуг фракция деткип турар деп билзе, уткуштур базым кылыр. Ол кончуг чугула.

— Интервью дээш четтир-дивис.

— Силерге база. Соңгукчуларның мурнунда, шынап-ла, белен эвес шилилге туруп турар. Мен бодаарымга, чүректен соңгуур үелер эрткен, ам баш-медерелден соңгууру чугула. Кым ажыктыг, дузалыг болуп болуру деп чүвени медереп билзе эки. Хей-ле хоозун шимээрпеген турбайн, билекти сывырныпкаш, Күрүне Думазынга республиканың, ооң чонунуң эрге-ажыктарын камгалаары чугула.

(Өртээн төлээн).

ЧАГЫГ-СҮМЕҢЕР ДЭЭШ ЧЕТТИРДИМ

Хүндүлүг соңгукчулар!
Удавас соңгулда участоктарыңа келгеш, хей-ле төлептиг кандидаттарның чаңгызын шилиир болгай силер. Чурттуң кол хоойлужудулга органыңа силерниң эрге-ажыктарыңарны сөс-биле эвес, херек кырында камгалаар эңне төлептиин, харысалгалыын соңгуур апаар. Кандидат бүрүзү бодунуң хире-черге-биле амыдыралчы-даа, ажил-агыйжы-даа арга-дуржулгалыг, тодаргай программалыг, боттары көрүштүг болуп турар.

Меңээ хамаарыштыр алырга, Күрүне Думазының мурнундагы чыыжының депутады болуп, аңаа долу эвес ийи чыл дургузунда кылган ажылымны соңгукчуларым мурнунга илеткээн мен. Силерниң-биле ужуражылгаларга хоойлужудулга ажылынга база республиканың эрге-ажыктарын федералдыг деңгеле камгалаар талазы-биле бодунуң программалары-биле таныштырдым. Мээң ажылымга болгаш программаларга берген үнелээшкениңер дээш, санал-оналдарыңар, чагыг-сүмеңер дээш силерге канчаар-даа аажок өөрүп четтирдим.

Үе-шактың кызызындан соңгукчуларның шуптузу-биле ужуражыр, бүгү коллективтерге баар, кизи бүрүзүн дыңнаар арга чок болганым харааданчыг болду. Ынчалза-даа декабрь 7-биле амыдырал дооступ калбас, ооң соонда-даа Россияның болгаш Тываның чаагай чоруу дээш демниг ажил үезинде ужуражып чугаалажыр аргалар биске тургустунуп келиринге идегээр-дир мен, эргим чонум.

Чурттувустуң чаагай амыдыралы, ооң хөгжүлдизи дээш мээң туруш-көрүжүмге катчың, 2001 чылдың октябрьда мени соңгаан база бөгүн-даа мени деткиир сагыштыг бүгү кижилерге четтиргенимни сеткилим ханызындан илередип тур мен. Ону мен бедии-биле үнелеп, силерниң бүзүрелиңерни шыңзыдар дээш бүгү күжүмнү, арга-мергежилымни салыр мен.

Күрүне Думазының депутадынга кандидат Чылгычы ОНДАР.

АЖЫЛЫ КӨСКҮ-ДҮР

Декабрь 7 мырыңай келгени бо. Соңгукчуларның мурнунда кайы кандидаты депутат кылдыр соңгуп алыры деп айтырыг туруп турар. Кым бистин бүзүреливиске төлептигил, ол чүну кылып шыдаарыл деп чүвени өөренип көөр апаар. Күрүне Думазынга бистин республиканы төлээлээр депутат кижиден дыка хей чүве хамааржыр.

Депутат дээрге чонунуң айбычызы, оларның сонуургалдары, эрге-ажыы, ажыл-херээ, амыдыралы дээш туржуп шыдаар, ол дээш сеткил-сагыжы дүвүрөп чоруур кизи болур уjurлуг. Ындыг кизи кандидаттарның аразындан Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар-дыр деп түннелге келдим. Чүге дээрге Чылгычы

Ондарның депутаттап келген үезинде кылып чоруткан ажылының отчеду-биле таныжарга, бо ийи чылга сынышкыс ышкаш кылдыр сагындырды.

Бис билир болгай бис, чамдык депутаттар сонгудуп алган соонда чүну кылып турары-даа орта билдинмес, барааны чиде бээр, бажың-балгат, бүгү-ле эки чүвени четтирипкеш, сугже кири каапкан даш дег, сураг баарлар.

Ынчангаш Тываның чонун Күрүне Думазының депутадынга төлептиг кандидат Чылгычы Ондар дээш бадылаарынче кыйгырдым.

Дойбухаа ДОНДУК,
Россияның алдарлыг чуркчузу.

ЕЗУ-ЧАҢЧЫЛДАРНЫ ЭГИДЕР

Хамнаашкын шинчилекчилериниң болгаш хамнарның бирги тыва-америк эртем-практиктиг семинарының 10 чыл болганынга тураскааткан симпозиумнун киржикчилериниң кичээнгейинге мындыг чүүлду кирикседим.

Он чыл бурунгаар Тывага хам чүдүлгезин чуртка болгаш бүгү делегейге катап тургузарының дугайында төөгүлүг шийтирп хүлээп алдынган. Ынчангы ТР-ниң Президентизи Ш.Д.Ооржактын деткимчези-биле хамнаашкын шинчилелиниң фондузунун төлээлери сагыш-сеткил эмнээриниң практиказын катап

тургузар, диргизер, шинчилээр дээш чон-биле кады чыгылып келген. Ук эмнээшкын тыва чонун амыдырал-дуржулгазы-биле холбашкан болгаш ХХ чүс чылда улуг өскерлишкыннерге таварышкан турган.

Ук буянныг катап тургузуушкунну, хамнаашкынны эртем езузу-биле өөренирин тыва таладан бир-ле дугаарында сураглыг эртемден М.Кенин-Лопсан эгелеп, эң берге үелерде безин тываларның хамнаашкын талазы-биле билиглерин шыг-

жап, кадагалап келген. Хам чүдүлгезин шинчилээринин талазы-биле америк фондуну чоокта чаа мөчээн профессор Хеймо Лаппалайнен удурткан болгаш Кызыл хоорайга 1993 чылда эрткен семинарның үндезинин тургускан. Ынчангаш дээрги Хеймо Лаппалайнен бистин сагыш-сеткиливиске кезээде артар. Ооң удуртуп турган фондузунга хамнаар чорукту шинчилээр талазы-биле Европа салбырының директору дээрги Пауль Уккусич база

турган. Эрткен 10 чылдың иштинде тыва хам чүдүлгезинге болгаш хамнарга дээрги Уккусич улуг деткимчени бергенин демдеглээр уjurлуг бис.

Тыва-америк семинарның чедишкени аажок улуг болган. Ол үеден эгелээш Тывага хам чүдүлгези көстүп көрбээн көдүрлүүшкүнү алган. Даштыкы чурттарга безин билдингир апарган. Ынчангаш дыка хей даштыкы чурттарже тыва хамнарны чалап турар апарган. Ол амгы делегейге хам чүдүлгезиниң катап төрүттүнеринге

аажок улуг үндезин болур. Тыва ам эрте-бурунгу хам чүдүлгезиниң катап тургустунуушкунунуң сайзыралының бүгү делегейге хүлээп көрдүнген төвү апарган.

Ынчангаш бо таварылганы ажылгап, силерниң-биле кады Тывага бирги семинарның 10 чылдаанын демдеглеп, хам чүдүлгезиниң катап тургустунуушкуну дузалаан кижилерге өөрүп четтирип, Тываның чону болгаш хамнаары чүс-чүс чылда чечектелип турзун деп йөрээп каайн.

Майкл ХАРНЕР,
АКШ-та хам чүдүлгези шинчилээр фондунуң президенти.

Чагаалар аразындан

Төлөптүг умкуулунар

Кижил төрөлгөтөнүн төөгүзүндө эң-не уттундурбас үелер, Тыванын эң-не ырак булуңу, чылдар, болуушкуннар, угаансагышка артып калыр чүүлдер тургулаар.

Теве-Хая, Суг-Аксынын оруун асфальтылап кылганы, Тыванын эң-не ырак булуңу Кызыл-Хаяда суг күжү-биле ажылдаар биче хемчээлдиг электри станциязын кылганы, Элчиген-Кулак хааннын оранчурту турган Тере-Хөлдү чаа кожуун кылдыр катап тургусканы, кобальтылыг черге Чеди-Хөл кожуунну тургусканы, шаандагы «Торгу оруун» таварыштыр чоок-кавы чурттар-биле культурулуг харылзааларны тургузуп, артистеривистин, спортчуларыстың делегей чергелиг маргылдааларга киришкеш, удаа-дараа чемпионнар бооп турары Тыва күрүнениң Чазак Баштыны Шериг-оол Дизижиович Ооржактын чоңу дээш, республиказы дээш кызып ажылдап турарын херечилеп турары ол.

Келир чылын болур ийи дакпыр байырлалывыс хүнден

хүнче чоокшулап олураын манап, амырап олуур мен. Ынчалза-даа чамдык черлерде шагдагының бок-сагы чытса-ла, чыдардыр. Каа-Хем, Сукпак суурларда-даа, Кызылдың Малоенисейская, Луговая кудумчуларында дөңгелчиктиг, терезинниг шык бар. Ол ийи кудумчуда демир-дес чыгылы берген чыдар, аңаа немей чурттакчы чон боттарының боксагы база ынаар-ла төп каапкан. Ону аштаза? Хоорай иштинде эрги хөөрлер бар. Ында эртембилиглиг, улуг-бичии ха-дунма кижилеривисти орнукушткан. Оң чанында эмнелге тудуунуң боктары, демир-деси база чыгылы берген. Ха-дунма чоннуң хөөрлерин ногаанчыдып, оң чанын бокталдырбайн, аян-шинчи кириери чугула деп көөр-дүр мен.

Бодум теле-төп чанында Чапаев кудумчусунда чурттап олураар мен. Бо кудумчуда чүгле каш сангы бажынарда бок төгер контейнерлер бар. А арткан кижилер богун кудумчуда оваалап турар. Пальмбах биле Чапаев кудумчуларының белдинде турган бокту хоорай

чагыргазы трактор-биле аштап каапкан. Ынчалза-даа ам база-ла бокту ынаар төп «өстүрүп турары» хомуданчыг-дыр. Ол-даа канчаар, каат бажынарның подьездилеринче кире бээрге-ле, ханаларда бижээн үш-үдүрүм сестер бар боор-дур. Ол подьездилерде сонга шилдери, чырык деп чүве чок боор-дур. Доозазын бузуп каапкан.

Төрээн Тывавыстың Россияның составына эки тура-биле киргениниң 60 чыл оюн база Кызылывыстың 90 чылын демдеглээр талазы-биле РФ-тиң Чазаның Баштыны В.Путиниң ат салганы Чарлынга дүүштүр Тываның Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржактын командазы тустуунда Азия төвү арыг-силиг болзун дээш кызып ажылдаарын күзээр-дир мен. Ынчангаш кызылчылар боттарының талазындан бо ийи дакпыр байырлалды бүгү тала-биле чедишкениг, хей-аыттыг, тура-соруктуг уткуур боор дээрзинге бүзүрөп тур мен.

Делег-оол КУУЛАР.

Кызыл хоорай.

Бүзүрөп каалы

Тес-Хем кожууннуң делгем ховуларына, шынааларына чорааш, сумулар кезип, чон-биле ужуражып-даа тургаш, ылаңгыя Самагалдай сумузунун чонундан мындыг айтырыгны салып чордум: «Кожуунда кымнар улус ажыл-агыйына үрөтүнелдиг киржип чоруурул?» Бо айтырыгга эмчилер болгаш башкылар чаңгыс үнүг, «чаңгыс хеп» болур чорду. Интеллигенцияның түннели чөптүг болгай аан.

Нина Ивановна Данзурун ортумак школаны дооскаш-ла, Кызылдың башкы институтун кызыл диплом-биле чедишкениг дооскан.

Башкы ажылының чажыт-

тарын Кызыл-Чыраа болгаш Чыргаланды школаларына 1970-91 чылдарда шингээдип билип алган. Урууларга эртем-билиин дамчыдып, башкылап, ук школаларга өөредилге эргелекчилеп, директорлап, башкы кадрлар-биле ажылдап билирин бадыткаан. Нина Ивановнаны эмчилерниң база башкыларның үнелеп турары ол.

Новосибирск хоорайга Сибирийн кадрлар төвүн доозуп, менеджер удуртукчу болуп, ийги дээди эртемни чедип алгаш, 1992-2001 чылдарда Тес-Хем кожууннуң «Чодураа» колхозту директорлаан.

Нина Ивановна Данзурунну тес-хемчилер хүндүлээр. Ко-

жуун чагыргазының чөвүлекчи албан-дужалга төлөптин көргүзүп чоруур. Нина Данзурун сумуларның чагырыкчыларына болгаш депутаттарга арга-сүмелерин берип, плангыг сессия хуралдарны эрттирип келген. Чижээлээрге, өг-бүлө бүрүзүн малдандыраар, эң ылаңгыя күш-ажылдың хоочуннарының, хей ажы-төлдүг өг-бүлелерниң, бертик-межел кижилерниң социал-камгалал байдалынче кичээгейни угландыраар сорулганы сүмелеп чоруур. Нина ам-даа чонунга хейнү бүдүрер дээрзинге бүзүрөп каалы.

Моторк ТИРЧИН.

Самагалдай суур.

Биске кым дузалаарыл?

Амгы үе солун. Кижил бүрүзү делегейде, Россияда, Тывада болгаш кожууннарда чүү болуп турарын телевизордан көрүп, радиодан дыңнап, телефон харылзаазын-даа таварыштыр билип ап турар. Телевизорну чаңгыс-даа кезеж көрбейн баарга амыдыралдан чыдып каар.

Чыраа-Бажы суурнуң чурттакчы чону телевизорну элээн үр үе дургузунда көрбейн келген. ОРТ, РТР деп каналдар чок. Хамык солун болуушкуннар

эрте бергенде, оон кээп дыңнаар-дыр бис. Чоокта чаа болган чер шимчээшкениниң дугайында улустардан дыңнадыс. Бо суурда телевизор ажылдавас, телефон харылзаазы чок болурга дыка берге чорду. Солун, сеткүүлдү чагыдып-даа алырга, почта неделяда үш катап келир тургаш, чамдыкта келбейн баар-дыр. Электриниң күжү чамдык кудумчуларда бирде соодукчуну, телевизорну, электри плитканы угбас, а бирде оон күжү дендей-даа бергилээр. Оон

аңгыда хлебтиң шынарынче кым-даа сагыш салбастаан, чиг-даа, бышкан-даа, бичии-даа болгулаар. А өрттээ 7 рубль 50 көпеек. Өг-бүлө бюджетинге кайы хире когарал-дыр. Чамдык садыгларның санитарлыг байдалы база шоолуг эвес.

Телевизорнуң 1-2 программалары болгаш телефон харылзаазы доктаамал ажылдап турар кылдыр биске кым дузалаар ирги деп чон дилеп, негеп тур.

Кара-Сал ООЛАК.

Чыраа-Бажы суур.

Соңгулдалар—2003

КОНСТИТУСЧУ ХҮЛЭЭЛГЕВИС

Россия Федерациязының бүгү девискээрлеринге РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдалары 2003 чылдың декабрь 3-те болур. Амгы үеде аңаа белеткел ажылдары бистиң республикада кидин түлүк чоруп турар.

Тываның чаңгыс мандаттыг № 28 соңгулда округундан РФ-тиң Күрүне Думазының депутадынга соңгудуп алырын кордаан алды кандидат суртаал ажылын бо хүннерде калбарткан. Оларның аттарын билир бис. Соңгукчу бүрүзү бодунуң соңгуур кандидатын шилип алган деп билип тур мен.

Бөдүүн соңгукчу кижил бүрүзү мерген угаанныг, бурунгаар көрүштүг болгаш ак сеткилдиг политик-тир. Соңгулдаларга киржири дээрге-ле хамаатыларның чүгле хүлээлгези эвес, а харын-даа конститусчу эргези

болур. Ону бүрүн ажыглаар, бадылаашкына ыяап-ла киржири хүлээлгелиг.

Ам болур соңгулда хүнүнде бир соңгукчу ийи бюллетени алып, оң бирээзинде партиялар, блоктар даңзызы, өскезинде Тываның чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан кандидаттарының аттары кирген. Соңгукчу бүрүзү бодунуң шилип алган партиязы, блогу болгаш кандидаты дээш бадылаар. Бодум хуумда шилилгени кылып алдым, соңгулда хүнүнде бадылаашкына ыяап-ла киржири мен.

Конституцияда көрдүнген бүрүн эргезин соңгукчулар долузу-биле ажыглаар дээрзинге бүзүредим.

Кара-Сал ООЛАК,
соңгукчу.

Чөөн-Хемчик кожуун.
Чыраа-Бажы суур.

ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИР

«Шын» солунуң редакциязынга оң номчукчуларының чагаалары хүн бүрү эвээш эвес кээп турар. Ында ажыл-агыйның болгаш амыдыралдың янзы-бүрү адырларына хамаарышкан айтырыгларны бижип, боттарының бодалдарын, саналдарын илереткен болур. Ылаңгыя Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларына белеткел эгелээни-биле чергелештир оң уjur-дузанының, соңгуур назылыг кижил бүрүзүнүң соңгулдаларга ыяап-ла киржири конститусчу эргезиниң, кайы партия, блок дээш соңгуурунун, депутатка кымны бадылаарын шилип алганының, Тываның чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан Күрүне Думазының депутадынга кандидаттарының соңгукчулар-биле ужуражылгаларының чоруп турарының дугайында олар бижип турарлар.

РФ-тиң Күрүне Думазының депутады, ам болур соңгулдага киржири кордакчы Чылгычы Ондар Чөөн-Хемчиктин Чыраа-Бажы, Би-Хемниң Хадың суурларның соңгукчулары-биле ужурашкаш, отчедун берген база бодунуң программаны таныштырган дугайында Кара-Сал Оолак, Манчык-оол Чараш-оол чагаазында бижээн.

Тываның чаңгыс мандаттыг

№28 соңгулда округундан РФ-тиң Күрүне Думазының депутадынга соңгудары-биле кордаан алды кандидаттын аразындан кымны эң-не төлөптиг деп санап турарының дугайында соңгукчулар боттарының бодалдарын илереткен чагаалар редакцияга эвээш эвес келген. Оларга Бүрбү Янчат (Чаа-Хөл), Делег-оол Куулар, Дагба Ховалыг (Кызыл хоорай), Эриксен Боранак, Доржу Чымба, Александр Салчак, Данил Донгак, Мадон Монгуш (Кызыл кожуун), Моторк Тирчин, Сергей Тондуп, Седен Данов (Тес-Хем), Серен-оол Оюн (Хову-Аксы) болгаш өскелер-даа хамааржыр. Хоойлу езугаар бо чагааларны солунга парлаар аргавыс чок болганын ук бижикчилерге дыңнадыр-дыр бис.

Бижикчилер чагааларында Тываның чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан Күрүне Думазының депутадының кандидатынга бүрүткеткен алды кордакчының аразындан чоннуң эрге-ажы дээш сагыш салып чоруур эң төлөптиг кижини кончуг хынамчалыг шилип алырынче, декабрь 7-де, соңгулда хүнүнде, бадылаашкына соңгукчу бүрүзү киржиринче кол кичээгейни салып турарлар.

Таан-оол ХЕРТЕК чагаалар допчулалын белеткээн.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

◆ Россияның Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының дерткү чыыжының депутаттары сөөлгү хуралына чыылгаш, 2004 чылдың күрүне бюджетин дерткү номчулгага чогуучудуушкун фондулуг хүлээп алган. Чогуучудуушкун фондузу дээрге, 1998 чылда болган дефолт ышкаш саң кризиси коргунчуг эвес, ол ышкаш хамаатыларның бүгү шыгжамырларын камгалаар дээн

уткалыг.

◆ Президент В.Путиниң Чарлыын езугаар коррупция-биле демисел чорудар чөвүлелди тургускан, ук чөвүлелди Президент В.Путин боду удуртуп башкаар.

◆ Президент В.Путин чурттуң кол телеканалдарының корреспондентилеринге соңгулдаларга холбашкан интервьюну берген. Эрткен дерт чылда чурттуң салым-чолунга Күрүне

Думазының кириген үлүүн В.Путин бедии-биле үнелээн болгаш депутаттарга өөрүп четтиргенин илереткен. Кандыг-даа партияның төлээзин хүлээп ап, чугаалажышкыннары чорудуп турарын ол дыңнаткан. Дараазында дерт чылда чурттуң салым-чолун кым тодарадырыл деп айтырыгга: «Политиктиг күштер-биле ажык ажылдаар мен, ынчалза-даа сөөлгү дерт чылда «Чаңгыс эпиг Россия» тодаргай ажылдарны чоруткан, ону көргөш, ук партияның съездизиниң ажылынга киришкен мен» деп харыылаан. Президент

В.Путин Россияның Президент соңгулдалары 2004 чылдың март 14-те болурун, ол соңгулдалар Күрүне Думазының чаа составының канчаар ажылдаарындан улуу-биле хамааржырын база дыңнаткан.

◆ Күрдумага соңгулдаларга партияларның сөөлгү рейтингизи мындыг: «Чаңгыс эпиг Россия» — 25 хуу, РФКП—16, «Яблоко»—9 хуу. Өске партияларны 5 хуудан эвээш болган.

◆ Күрүне Думазына соңгулдаларны даштыкы чурттарның 310, Хамаарышпас Күрүнелер

Демнежилгезиниң 110 хайгааракчылары хайгаарап көөр деп турарын Төп соңгулда комиссиязының даргазы А.Вешняков дыңнаткан.

◆ Чечен Республиканың Шалинск районда Мескер-Юрт дээр чурттакчылыг суурнуң чоогундан «Ине» дээр зенит-ракеталарны тып алган. Чазылдырар чүүлдер, радио-телефоннар, хей хевирниң ок-чөмээ база тывылган.

(Агентилелдер медээлеринден).

Соңгулдаларга уткуштур

ЭРГЕЦ БОДУН КАМГАЛА!

Чазак коммунал ажыл-агый айтырыгларын шийтпирлээр акша-хөреңгини кайбын алырыл деп айтырыг-биле коммунал ажыл-агый реформаларын чорудар деп турар. Аңаа хары кылдыр ол хөреңгини чондан, биригээр чугаалаарга, силер болгаш бистерден алыр деп дүжүнде чок чүве деп харылап турар. Чазак ол сорулгазын чедип алыры-биле коммунал монополист баштай ачы-дуза чедирилгезинин өртөөн 100 хуу чедир өстүргеш, ооң соонда акшазын бистерден «чулуп» алырын кордап турар.

Чуртталга-коммунал ажыл-агый талазы-биле Чазактын реформазы ачы-дуза чедирилгезинин шынарын экижитпес, чүгле өртектерни үрдүндүр өстүрер. Ол реформа чүгле монополистерге ажыктыг. Чеже-даа акшаны бээри-виске, ажылы сегивес, оон адааннажыр шаа чок.

Коммунал ажыл-агыйнда чарык хоорзалар, соок батареялар, хирлиг эжиктер дээш 100 хуу өртек төлээринче Чазак бисти албадап турар.

Ооң чедирип кээр түннелдери:

- ◆ өртектер өзери
- ◆ ачы-буян чедирилгезинин шынары баксыраар
- ◆ монополияларны байып-мандыыры күштелир
- ◆ коммунал ажыл-агыйынга буураашкын ханылаар.

«Яблоко» реформаны еске айтырыгдан эгелээрин саналдап турар.

Коммунал ачы-дузаны дээш бистин төлөп турар акшавыс кайнаар чидип турарыл? Оларның эвээш эвес кезии ажыл-агыйжы

эвес, оорлаар чоруктарны төлээринче кирип турары кымга-даа билдингир.

Өртектерни өстүрбес дээш «Яблоконун» саналдап турар хемчеглери:

- ◆ коммунал ажыл-агыйынга үндезин эге чурумну тургузары
- ◆ монополияларны эргелеп-башкараар конкурстар системазын тургузары, оларга чыл санында хыналдаларны чорудары
- ◆ чуртталга-коммунал ажыл-агыйынга биче болгаш ортумак бизнес байдалын тургузары. Олар адааннажылганы калбартып тургаш, өртектерни чийгедир болгаш ачы-дуза чедирилгезинин шынарын экижидер, бажыңнар эштежилгелеринге каттышкан хамаатыларга өртектерни түр чийгедир, олар чуртталга контораларының холбаштырылганы чокка ажыл күүседикчизин дорт шилип алыр Суг болгаш чылыг санакчыларлыг чурттакчыларга өртектерни база чийгедир, чавыс шынарлыг азы чедирбээн ачы-дуза дээш төлөвес эргени хамаатыларга бээр.

Бо хемчеглерни күүсеткен соонда дараазында чүүлдер көстүп кээр:

- ◆ өртектернин уш-баш чок өзери соксаар
- ◆ ачы-дуза чедирилгезинин шынары экижиир
- ◆ коммунал ажыл-агый черлеринин туразында аажылаашкыннары соксаар
- ◆ оорлаашкыннар, сугну, чылыгны кара туразында ажылгаар чоруктар, дарга-бошкаларның таалап чурттаар байдалы кызырлыр.
- ◆ хоорзаларны, чылыг четкилерин септеп эгелээр.

«ЯБЛОКО» БОЛГАШ ЧУРТТАЛГА-КОММУНАЛ АЖЫЛ-АГЫЙЫ

Россияның чуртталга-коммунал ажыл-агыйы буураашкынга таварышкан. Хоорайывыста, бажыңна-рывыста, эжиктеривисте үрелик-бузук чүүлдерни үргүлчү көөр бис. Коммуникациялар 50 хуу ажыг элээн, капитал болгаш док-

таамал септелгелерни чорутпастаан. «Хрущевкаларның» хуусаазы доостур чыгаан. Техногенниг катастрофалар, бүдүн хоорайларны доңурап чоруктар анаа-ла-бир чүве апарган.

Чазак чүну кылып турарыл?

Бо айтырыгны чондан акша «соруп» алыр арга-биле шийтпирлээрин оралдажып турар. Ооң-биле кадды бар акшаны соора чарыгдап турар. 2005 чылда коммунал ачы-дузаны дээш өртектерни 100 хуу өстүрерин планнап турар. Бо

айтырыгны ынчаар шийтпирлөвөс. Чеже-даа акша чыып алырга, ЧКА-ның «кара үдүнге» чиде бээр, а 100 хуу телевизор шилчиир болза, социал чактыышкыннар айылы диргелип болур.

Думада канчаар бадылап турарыл?

Фракция	Коммунал ачы-дуза төлөвирин 100 хуу төлээрин солуур дээш 2003 чылдың апрель 2-де Күрдумага бадылааны	Шынары багай ачы-дуза чедирилгезин төлөвес дээш 2003 чылдың март 21-де Күрдумага бадылааны
«ЯБЛОКО» «Чаңгыс аай Россия» СПС РФКП	Солуур дээш Удур Удур Солуур дээш	Төлөвөс дээш Удур Удур Бадылаван

«ЯБЛОКО» чүну саналдап турарыл?

Монополистерни буудуруп турар төңчү чок өртектер өзүлдезинин орнунга акша-хөреңгини болгаш курлавырларны, чарыгдалдарны камнап алырыңче монополистерни албадаар. Коммунал ажыл-агыйыңа адааннажылганы калбартыр экономиктиг идиг беришкенин тургускаш, өртектерни бадырар, ачы-дузаның шынарын экижидер.

Коммунал ажыл-агый ажылдакчылары-биле холбаштырыкчылар чокка ажылдап шыдаар чурттакчылар каттыжышкыннарын бажың бүрүзүңге тургузарын чедип алыр. Санакчыларны тургускаш, бүдүрүкчү-даа, хереглекчи-даа чылыгны, сугну камнаарын чедип алыр, чедирбээни ачы-дуза дээш төлөвезин чурттакчы чонга магадылаар.

РОССИЯ ҮРЭЭШКИНИ ТИИЛЭЭР!

(Материалды халас үндезинге парлаан).

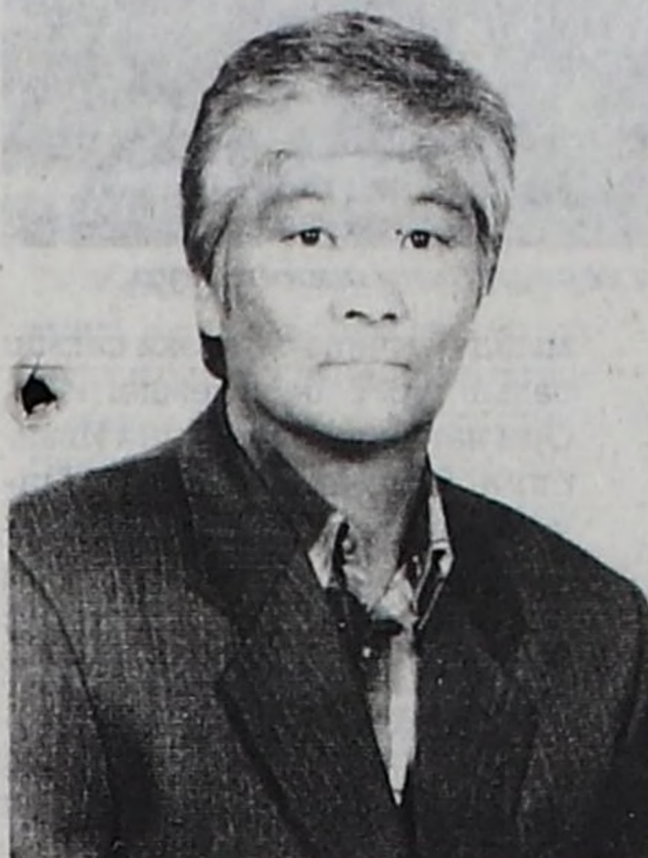
Россия эрге-хоойлу чок чорукту тиилээр!

Яблоко

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга Тываның чаңгыс мандаттыг № 28 соңгулда округундан депутатка кандидат

ӨЛЗЕЙ-ООЛ САМБЫЛ-НОРБУЕВИЧ ООРЖАК

1946 чылдың декабрь 28-те Чөөн-Хемчик кожунунун Алдан-Маадыр суурга малчын кижинин хөй уруглуг өг-бүлезинге төрүттүнген. 1964 чылда Суг-Аксы суурга ортумак школа дооскан. Школа дооскан соонда совхозка

бөдүүн ажылчын бооп ажылдап турган.

1965-1966 чылдарда Ак-Довурак ЧЭТ-ке слесарь-сантехник бооп ажылдаан. 1967 чылда Томскиде күрүне университетинин белеткел курузунга өөренип киргеш, ында шарик-подшипник заводунга ажылдап турган. 1969 чылда Томскиде күрүнениң В.В.Куйбышев аттыг университетинин юриктиг факультетинге өөренип киргеш, 1974 чылда чедишкенин дооскан.

Университетти дооскан соонда Чөөн-Хемчик кожунунун нотариалдыг контролазынга нотариус дужаалга ажылдаан. 1976 чылдан Проф-эвилелдеринин Тыва область чөвүлелинге юрист-консультантызынга, а 1980-1982 чылдарда бүдүрүлгө-ажылгал чуртталга трезинге юрист бооп ажылдаан. 1982 чылдан амгы үеге чедир Тыва Республиканың болчукчуларының төп коллегиясында

болчукчу бооп ажылдап турар.

Өг-бүлелиг. Уруу — Томскиде Куйбышев аттыг күрүне университетинин ажылдакчызы, делегей харылзаалар кафедрасында япон дыл башкылап турар. Оглу күрүне албанының Сибирь академиязының 3-кү курузунда өөренип турар.

Бодунун кандидатуразын каш минута эрге-ажы дээш эвес, а үр хуусаалыг, үре-түннелдиг ажылга түннелдер чедип алыр дээш депшиткен. Юрист болгаш хамааты кижиге болгонда, оон сорулгазы — чуртка эң чугула хойлуларны хүлээп алыры дээш ажылдаары. Сөөлгү чылдарда Күрүне Думазы ажыктыг, профессионал ажылдаар хойлуужулга органы апарган.

Ниитилелдин негелделерин болгаш хамаатыларнын херегелдерин ол эки билир болгаш кижилеринин ыңдыг негелделерин хандырар шийтпирлерни хүлээп алырын бодунун сорулгазы кылдыр тургускан. Чүгле ыңдыг таварылгада соңгукчулар ону

деткиир, оларның бүзүрелин хандырар. Бодун кандидат кыл-

дыр депшиткен базымы ыңдыг.

ӨЛЗЕЙ-ООЛ САМБЫЛ-НОРБУЕВИЧ ООРЖАКТЫҢ СОҢГУЛДА МУРНУНДАГЫ ПРОГРАММАЗЫНДАН

1. Хамааты бүрүзү хоойлу болгаш суд мурнунга дең эргелиг.
2. Хамааты бүрүзүңге суд камгалалын, эрге-хоойлу дузаны көргүзөр.
3. Кем-херек үүлгедиишкени-биле шыңгы демисежир.
4. Шийттирген кижилерин херек эрттирип турар черлеринге хайгаарал-тежээлди тургузуп, шийттиргеннерин эттинеринге дузалаар, оларның катап херек үүлгедирин болдурбас хемчеглерни алыр.
5. Хайгаарал чок чоруктар-биле демисел чорударыңа эң эргежок чугула чүүл—быжыг өг-бүле, кадыкшыл, уругларның эртем-билиглиг болуру болгаш четчир, төлөптиг шалын.
6. Федералдыг Хоойлуларнын, ооң иштинде чонун чедимчези эвээш кезинге (пенсионерлерге, хөй уруглуг өг-бүлелерге, хоочуннарга, инвалидтерге) хамаарышкан хоойлуларны күүседир дээш контрольду шыңгырадыры.

Күш-ажыл—чаагай амыдыралдың үндезини! Кем-херек үүлгетпейн амыдырал-чурттаалы! Хоойлу тиилээр!

Хүндүлүг соңгукчулар!

Күрүне Думазынга депутатка кандидат Өлзей-оол Самбыл-Норбуевич ООРЖАК дээш бадыланар!

(Материалды халас үндезинге парлаан).

Даарта — Делегейниң инвалидтер хуну

**БҮДҮН АЙ
УЛАМЧЫЛААР**

1992 чылдан эгелеп Каттышкан Нациялар Организациязының шийтири-биле декабрь 3—Делегейниң инвалидтер хуну кылдыр чарлаттынган. Бо хунунуң будуузунде ТР-ниң Куш-ажыл болгаш социал политика талазы-биле яамының хоочуннар болгаш инвалидтер килдизиниң кол башкарыкчы специализи Оксана Мандыковна СААЯГА ужуражып, кыска чугааны кылдым.

—Оксана Мандыковна, республикага Инвалидтер хунунде кандыг хемчеглер эрттирери көрдүнген ирги?

—РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң айтышкыны-биле 2003 чылды чуртка инвалидтер чылы кылдыр чарлаан. Аңаа үндезилээш, ТР-ниң Чазаа 2003 чылдың ноябрь 18-те доктаалы-биле декабрь айны республикага инвалидтер айы кылдыр доктааткан. Ону эрттирериниң тускай оргкомитетинде яамылар, ведомстволар кирип турар. Оргкомитеттин даргазы ТР-нин Чазак Даргазының оралакчызы А.Т.Конгар.

Ук комитеттин ноябрь 28-те ээлчеглиг хуралының шийтири-биле декабрь 3-те—Делегейниң инвалидтер хунунде Улусчу чогаадылга бажынынга инвалид улустуң чогаадыкчы ажылдарының делгелгеи болгаш байырлыг концерт болур.

—Инвалидтер айында кожуун, сумуларга кандыг-кандыг ажылдар чоруттары?

—Хоорай, кожуун, сумуларның чагыргалары тус-тузунда инвалидтер айында эрттирер хемчеглерниң тускай планын тургускан. Ук планнарже, чижек кылдыр алыр болза, кожуун, сумуларда онза хайгаарал негетинип турар инвалид кижиниң чурттап турар бажынының байдалын хынап көөрү, кичээнгейге алыры, боттук дузаны чедирери, инвалидтер-биле ажылдап турар албан черлеринде кандыг ажылдар чорудуп турары база оларның амыдыралының дугайын солун, сеткүүл, радио-телевидениеге чырыдары болгаш боттук дузаны чедирери көрдүнген.

А республикага сөөлгү үеде инвалид уругларның көвүдөп турарына хамаарыштыр декабрь 18-те «Уругларның келир үези дээш социал кады ажылдажылга» деп республика чергелиг семинар, Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелиниң 15 чыл оюн демдеглээн байырлал, инвалидтер аразына республика чергелиг «Дең аргалар» деп теннис турнири дээш, бүдүн ай дургузунда оон-даа өске хемчеглер эрттери көрдүнген. Кадык камгалал яамызының талазындан 1-2 дугаар бөлүктүн инвалид уругларның эмнээшкенин экижидер, эм аймаа-биле хандырылганын күштелдирер талазы-биле хемчеглер чоруп турар. Кызыл хоорай чагыргазы хоорайда 70 хире чер четпес инвалидтерге 17 муң 500 рубльге дузаны чедирип, ак-чоорган, чоорган хаптарын үлээр дээш, өске-даа хемчеглерни чорударын планнаан.

—Оксана Мандыковна, инвалид улустуң саны көвүдөп турарын чүнү-биле тайылбырлап болурул?

—Эмчиниң социал-эксперт комиссиязының дыннадып турары-биле 1994-1995 чылдарда бистиң республикага 1,2,3-кү бөлүктүн инвалидтериниң саны 13

муң турган болза, бо хуннерде 24 муң чедип турар. Сөөлгү 2 чылда ол саннар бедивээн, байдал чүгээртеп турар. Инвалид улустуң аразында кемдээшкени соонда, туберкулезтан араан соонда, хан эргилдезиниң аарыгларындан араан соонда инвалид аркан улустуң саны колдап турар. Инвалид уругларның саны республикага 2000-2002 чылдарда көвүдөп турган болза, 2003 чылда эвээжеп турар.

Чоннун инвалид болуп турар кол чылдагааннарынга ниити чоннун амыдырал байдалының кудулааны, экологтук байдалдарның баксырааны, арага-дары ижип, озал-ондакка таварышканының түннелинде кемдээшкенин ап турары, бүгү делегейниң инвалид стандартының өскөрүп турары дээш, өске-даа чылдагааннары хамаарыштырып болур. Ол ышка тыва улустуң боттарының кадыкшылынга кам чогу, аарыгны үешаанда эмнетпези база бир улуг чылдагаан болуп турар.

—Инвалид улустуң амыдырал байдалын, кадыкшылын экижидер талазы-биле республикада кандыг ажылдар чорудуп турары?

—Республикада инвалидтерниң социал камгалалының дугайында, албан черлеринге, организацияларга инвалид кижиниң ажылга хүлээп алырының дугайында, инвалидтерниң кадыкшыл байдалын экижидер талазы-биле (реабилитацияга) чогуур хоойлулар боттанып турар. Ол ышкаш Тывада Бүгү-россияның караа көзүлбестер хей-ниити организациязының, Бүгү-россияның кулаа дыңна-вастар ниитилелиниң республикада салбыры база Бүгү-россияның инвалидтер ниитилели, республикада Күш-ажылдын болгаш дайынның хоочуннарының чөвүлели, республиканың Херээженнер эвилели, «Мемориал» ниитилелдин «Буяныглар» эки тура каттыжышкыны, Аныяк инвалидтер ниитилелдери бар. ТР-ниң Чазаа бо организациялар-биле кады ажылдажылганың талазы-биле 2003 чылдың январь 31-де доктаалды хүлээп алган.

Инвалид улустуң кадыкшылын экижидер, санын эвээжедир сорулга-биле 1996 чылдан эгелеп тускай реабилитастыг ажыл чоруттунуп турар. Инвалид кижилерге бот-тускайлаң ажыл чорударына ол үндезилеттинген. Ол дээрге эмчиниң социал-эксперттиг комиссиязының эмчилериниң болгаш тускай специалистериниң инвалид кижиниң кадыкшыл байдалын барымдаалап тургускан реабилитация программасын езугаар инвалид кижиниң кадыкшылын экижидер сорулгалыг ажыл-дыр. Социал-эксперттиг комиссия 1997 чылда инвалид улустуң кадыкшыл байдалын экижидер талазы-биле 313 кижини хаара туткан турган болза, 2002-2003 чылда 2013 кижиге эмнээшкенин чорудуп турар.

Чойганмаа САТ чугаалашкан.

Байырлалыңар-биле

Делегейниң инвалидтер хуну — ол дээрге чүглө байырлал эвес, а бистиң-биле кады деткимчени болгаш карактаашкыны хереглээр кижилер база чурттап чоруур дээрзиниң дугайында сагындырыг-дыр. Ол хун инвалидтерниң айтырыгларынче кичээнгей салыр ужурлук бистерге база бир арга-дыр, чүге дизе бистиң аравыстан аар аарыгдан азы аас-кежик чок таварылгандан кым-даа магадылаттынмаан болгай.

Ниитилел бүрүзүнүн үнелиг болгаш кижиге өктерелдиг чоруу амыдыралда улуг чергеи-биле бергелерни көрүп чоруур эн-не камгалал чок кижилерге оон хамаарылгазы-биле тодараттынар. Кызыгаарлаттынган аргаларлыг кижилер амыдыралга боттарын артык кижилер бис деп бодай бербезин дээш, кандыг-даа үлө-херекке болгаш сонургалдыг чүүлдеринге хире-шаа-биле киришкен турзун дээш, бөгүн республикада хей-ле чүүлдер кылдынып турар.

Инвалидтерниң тура-соруунуң быжыынга, шыдамынга болгаш сагыш-сеткилин күштүүнге кижиниң мөгейксээри келир-дир. Салым-хууга чөрүштүр бүгү-ле чүвени октапкаш, чүглө шыдажып база тиилеп үнер ужурлугындыг үелер кижиге бүрүзүнүн амыдыра-

лынга тургустунуп келир. Бо бөдүүн алыс шын, хей-хей өске кижилерге бодаарга, силерге билдингир болгаш чоок болгай, хүндүлүг инвалид ха-дунма. Силерге кол-ла чүве — аарыг-човулаңга туттурган-даа болзунарза, төрелдеринерниң болгаш чоок кижилеринерниң деткимчезинге, силерниң-биле эгин кожа чоруурунга кезээде белең, силерге дузалаарын хүлээлгеи кылдыр көөр бүгү-ле кижилерниң сагыш салышкынынга даянмышшаан, амыдыралдың хей талалыын, оон өөрүшкүзүн, чаагай кежиин болгаш чаражын эскерип ожаары тоң чугула.

Инвалидтерге сеткилдин ханызындан чаагай сөс-биле, ээлдек-эвилең хүлүмзүрүг-биле, эки херек-биле дузалаар дээш боттандырып болгу дег бүгү-ле чүүлдерден кылылыңар. Оода-ла Инвалидтер хунунде уруглар болгаш улуглар-даа боттарының аарыг-човулаанының болгаш бергелериниң дугайын хензиг кады-даа болза уттуптар аргалыг болзун, оларның чүректери даартагы хунге бүзүрел-биле долдуна бээр болзун.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК

Бажың-интернатта

БАЙДАЛЫ ЭКИ

Инвалидтер хуну декабрь 3-тү таварыштыр Кызылдын кырганнар болгаш инвалидтерниң бажың-интернаттың чеде бердивис.

ТР-ниң улустуң эмчизи Бора Кууларовна Биче-оол ында чурттап турар 165 кижини 87-зи инвалидтер дээрзин дыңнатты. Төрүмелинден аарыглыг-даа азы кадык чорааш, озал-ондакка таваржып аарааш, инвалид апарган-даа кижилер бар болду. Оларның кадыкшылы эки байдалга турзун дээш ында эмчилер кызыкмак ажылдап турар.

Улуг эмчи Бора Кууларовнага үдөдип алгаш, бир өрээлге кире бердивис. Ында бирээзи — орунда, өскези — инвалид коляскада — ийи аныяк херээжен кижиге олур. Орунда олурарын Урана Даш-ооловна Намзын, коляскада олурар херээжен кижини Елена Лонадовна Благута дээр болду. Шупту чүве четчир, хомудал чок чурттап турарын олар чугааладылар. Өрээли аажок арыг-силиг, чырык болду. Оларның чанында 78 хар-

лыг инвалид фронтучу Борис Николаевич Сидоров олур. Хоочун ук кырганнар болгаш инвалидтер бажыңында тудуштур кылган чаа тудугну геронтология төвү кылып деп барганынга аажок хомудап олурду. Кыргыз инвалид кижилер дыкпыш өрээлдерде 3-4-ү-биле сыңмарлажып чурттап турар, ынчангаш ук тудугну кырганнар болгаш инвалидтер бажыңыга арттырары эргежок чугула бооп турарын ол чугаалады.

Оон дараазында өрээлге кире бээривиске, ында коляскада инвалид Ою Даниловна Ноокай олур. Кадык-шыгырак,

78 харлыг инвалид фронтучу Б.Н. Сидоров.

Улуг эмчи Б.К. Биче-оол инвалид херээженни шинчилеп тур.

Инвалидтер У.Д. Намзын биле Е.Л. Благута.

эрес-тиг, эки ажылдап чораан ол аныяк херээжен ам-даа дыка сергек. Инвалид-даа болза кадыкшылының чүгээрин, мында эмчилерниң эки сагыш салып турарын ол демдегледі. Оон чанында Валентина Ивановна Левина база-ла аш-чемниң экизин, инвалид кырган кижилерге таарышканын чугаалады. Виктор Иванович Тыртыи-оол — ында инвалидтер чөвүлелиниң даргазы. Шаанда ол комсомол база партия ажылдарына шыгырак ажылдап чораан болду. Черле ынчаш кырганнар болгаш инвалидтерниң ол бажың-интернаттыңда чурттакчыларның ниити байдалы эки болду.

Борис ОНДАР.

ҮНДҮРГЕН КҮШ ХАЛАС БАРБААН

Барын-Хемчик кожуунун кооператив ажил-агыйларының тараагылары, өске-даа ажил-ишчилеринге сөөлгү чылдарда чийк эвес үүле онашкан-даа болза, олар белен эвес шылгалдаларны шыдажып эртер талазы-биле эвээш эвес ажилдарны кылып чоруткан. Тываның Чазза сөөлгү үеде чер ажилын сайзырадырынче кичээнгейни угландырган. Ылангыя Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак бо шагда алдын ертектиг «Саратовская-29», «Тулу» дээн ышкаш Тываның агаар-бойдузунга тааржыр эки шынарлыг үрезин дээш РФ-тин дээди чергелиг удуртулгазынга, РФ-тин Көдээ ажил-агый яамызынга чеже катап кирбээн дээр! Черле ыңчаш кывар-чаар материалдар, артык кезектер, акша-төгерик болгаш өске-даа бараан чээлизи дээш Чазак Даргазы, Чазактын өске-даа ажилдакчылары ыңай-бээр үзүк-соксаал чок чоруп-ла келдилер ийин. Ооң ачызында кожуунун кооператив ажил-агыйлары сөөлгү ийи чылда үрезини эвээш-биче-даа болза, тускайлап ап турар апарган.

Бо чылдың агаар-бойдузу арай таарымча чок болган-даа болза, кооперативтер ниитизи-биле 978 гектар шөлге тараа культураларын чаштыргаш, ооң 802 гектарын ажаап, 540 тонна арыглаттынмаан тарааны бастырган азы 462 тонна тараа аймаан алган. Бир гектарга онааштыр ортумак дүжүт 5,8 центнер болган. Чазың чажар кызыл-гастын ортумак дүжүдү гектардан — 6,2 ц, арбайны — 5,1 ц, а суланы чүгле 4,7 ц кылдыр тус-тус ажааттынган. Кооперативтер аайы-биле алырга, «Барлыкта» ортумак дүжүт — 6,3 центнер, «Хемчик» кооперативте — 14,5, «Бижиктиг-Хаяда» — 6,3, «Аянгагыда» — 5,7, «Алдын-Булакта» — 5,7, а «Шекпээр» кооператив ортумаа-биле бир гадан чүгле 1,9 центнер дүжүттү тус-тус ажаап алган.

Ынчалза-даа кожуунда чамдык арат, тараачын ажил-агыйлар бир гектардан 14,3 центнерни, чурттакчы чон — 15,1 ц, организациялар ортумаа-биле 20,2 центнерни ажаап алганы эки көргүзүг ышкажыл. А картофельдин дүжүдү кооператив-

терде база-ла эки, бо чылын ногааны шала хирелиг кылдыр алганнар. Ынчангаш кожуунда көдээ ажил-агый культураларының дүжүдүн сайгарып көөрге, кооперативтерде ортумак дүжүт арай-ла ам-даа кудуку деңгелде, араттарның, организацияларның, чурттакчы чоннун дүжүдү олардан 2-3 катап хөй болган. Ооң чылдагааны — хөзүннү эки аштап-арыглаваанында. Ылангыя ооң чаштырылга мурнунун агротехниктиг болбаазырадылгазынче кичээнгей салбайн турарын херечилеп турар.

Коммунизм үезинде Барын-Хемчик кожуунун улуг совхозтарының чер ажилының тускай эртемниглери тарылга шөлдеринин дүжүткүр чоруун чедип алыр сорулга-биле эки ажилдарны чорудуп турганы сагышта арткан. Чижээлээрге, чоокта чаа «ТР-ниң көдээ ажил-агыйның алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг атты 60 харлаан соонда тывыскан, «Барлык» совхозтун кол агроному турган, ооң соонда хүндүлүг дыштанылгаже үнгүже чедир кожуунун көдээ ажил-агый эргелелинин кол агроному бооп ажилдап чораан Мөңгүн-оол Сарыглар көдээ ажил-агый культураларының бедик дүжүдүн өстүрүп келген. Тараа культураларының, картофель, ногаа аймааның бедик дүжүдүн алыр талазы-биле «Барлык» совхоз чүгле барын зонага эвес, харын-даа республикага эң-не дээр ажил-агыйларның бирээзи турду. Бо хоочун агроном көдээ ажил-агый культураларының тарылга ээлчештирилгезинче, сугаттыг эвес шөлдерге хөзүннү хаттан үрелир чоруун дилиндектер аайы-биле болбаазырадырынче кичээнгейни салып, тускай көдээ ажил-агыйның кожуг машиналарын шын ажыглап турган.

«Шекпээр» совхозтун чер ажилының тускай эртемниглери: амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада Сонгулда Ооржак, тракторхову бригаданың бригадири Валерий Саая, совхозтун Аянгагы салбырының кову ажилдакчылары (ам кайызы-даа бистин аравыста чок) Сынаа Монгуш, Мөге Хомушку олар чер ажилынче кичээнгей салып, багай

эвес дүжүттү өстүрүп чорааннар. «Хемчик» совхозтун чер ажилының специалистери: Зинаида Хомушку, Светлана Донгак, «Дөң-Терезин» совхозтун агроному Маадыр Ооржак, гидротехниги Седип-оол Ооржак (ам бистин аравыста чок) олар база көдээ ажил-агый культураларының эки дүжүдүн өстүрүп чордулар. Үстүнде адаан ажил-агыйларның тускай эртемниглери төрөөн совхозтарынга ниитинин малынга быжыг мал чеминин курлавырларын тургузарынче эвээш эвес үлүг-хуузу кириген.

Мен бодум «Барлык», «Шекпээр» совхозтарга кол гидротехник албан-дужаалдарга ажилдап чорааш, «Сугат» каттыжышкынының суг ажил-агыйның гидротехниктиг албан-нарының тускай эртемниг специалистери-биле демниг ажилдап, сугаттыг черлерниң беримчелиг чоруун бедидеринче кичээнгейни салып келгенивистин түннелинде сугаттыг шөлдерден тараа, кукурузаның ногаа массазының, хөй чылдыг сигенерниң, картофель, ногааның бедик дүжүдүн алыр талазы-биле эвээш эвес үлүг-хуумну кириштирдим. «Шекпээр», «Барлык» совхозтар силос, сенаж салыр планныг онаалдарын коммунизм чылдарында доктаамал күөседип турган. Бо совхозтарның республикага ады алгаан сүт-бараан фермалары «Суг-Кажая» биле «Бижиктиг-Хая» силосту чаа дүжүт ажаап алгыже чедир саар инектеринчемгерилгезинге ажыглап келген. Кожууну аңгы-аңгы чылдарда удуртуп чораан Шериг-оол Ооржак, Шаңгыр Куулар, Станислава Ильенков, ам бистин аравыста кайызы-даа чок Байроол Нурзат, Мандат-оол Кара-Сал болгаш өскелер-даа көдээ ажил-агыйны сайзырадыр дээш улуг күженишкенин үндүрүп чорааннар.

Амгы үеде Барын-Хемчик кожуунда көдээ ажил-агый техниказының байдалы өөрүнчүг эвес-тир. Бүгү техника көскүзү-биле эргижирээн. Шынап-ла, шаандагы эки үеде көдээ ажил-агый эргелелинин кол инженери турган, амгы үеде суг ажил-агый эргелелинин удуртукчузу Нико-

лай Хертек «Хемчик», «Шекпээр» база өске-даа ажил-агыйлар көдээ ажил-агый техниказының ажыглалынче канчаар-даа аажок улуг кичээнгейни салып чораан. Кайы-даа совхозтарга машина-техника мастерскаяларының ажилы бедик деңгелге турган деп болур. «Шекпээр» совхозтун инженер-техниктиг ажилдакчылары Дадар-оол Сарыглар, Борис Ооржак, Мандан Сарыглар, Апы-оол Саая (ол бистин аравыста чок), бо совхозка КПТУ-1-ниң филиалының башкызы чораан Сандый-оол Саая олар көдээ ажил-агый кожуг машиналарын септел кадагалаар талазы-биле мергежилди кадрлар турду ийин. Ук совхозтун көдээ ажил-агый машиналарын тургузар тускай чер республикага үлеерлиг бооп, харындаа ооң көскү ажилының түннели дээш Россияның Көдээ ажил-агый яамызындан тускай шаандалдарны ап турду.

«Шекпээр» совхозка өске кожууннардан удуртукчулар, инженер-техниктиг ажилдакчылар кээп, арга-дуржулгазын солчуп кээп турдулар. Ол ышкаш «Хемчик» совхозтун кол инженери Эрес-оол Идам-Сүрүн (совхозтун директорунга каш чыл ажилдаан), МТМ эргелекчизи турган, амгы үеде «ТР-ниң көдээ ажил-агыйның алдарлыг ажилдакчызы», сөөлүнде кол инженерлеп, директорлап ажилдаан Кара-оол Монгуш олар көдээ ажил-агый техниказының ажыглап, кадагалалынче кол кичээнгейни салып турдулар. Оон ужурунда «Хемчик» республикага мурнакчы совхозтарның бирээзи турган.

Шынап-ла, эрткен чүс чылдың тозан чылдарының ортан үе-

зинге чедир Көдээ ажил-агый болгаш аыш-чем яамызынга тускай механизация болгаш электрфикация килдизинге элээн хөй инженер-техниктиг ажилдакчылар ажилдап турган. Бистин манап турбаанывыс көдээнин экономиктиг буураашкыны «эмин эрттип» туруп берген дээни-биле демей, ук килдисти кызырганынга таарзынмаан мен. Ооң «үлеери-биле» Барын-Хемчик кожуунун көдээ ажил-агый эргелелинин кол инженеринин штадын база кызырган. Амгы үеде көдээ ажил-агый эргелелинде инженер албандужаал чок болган ужурунда, көдээ ажил-агый техниказының учет-отчеду сандагай байдалда. Бүгү техниканың эдилээр хуусаазы шагда-ла эрткен, эргижирээн. Кооперативтер үр чылдарда көдээнин эрги техниказын, кожуг машиналарын ам-даа ажыглавышаан, оларның физиктиг шынары база элөп төнгөн.

Бо хүннерде кожуунда «Западная» МТС-тин директору Александр Монгуш чээлиге алган тракторларын хавырып алыр сорулгалыг үстүкүр органнардан чедип келген «аалчылар-биле» шын санажып, бүгү техниказын арыг камгалап ап, оларны арттырганын мактаар апар. МТС-тин механизаторлары бо чылын бир гектарга онааштыр 150 ц картофельди алыр тургаш, 152 центнер картофельдин дүжүдүн өстүргөн, а тарааның дүжүдү база ында багай эвес. Ынчангаш кожуунга моондаа сонгаар агроулетпүр комплекзин сайзырадырынче кичээнгейни угландыраы чугула.

Кызыл-оол КИНСАН.

Барын-Хемчик кожуун.

Кызыл хоорайның 90 чылынга уткуштур

ПРОГРАММА КҮҮСЕЛДЕЗИН ХЫНААН

Тываның Россияның составына эки тура-биле каттыжып киргенинин 60 чылынга болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылынга чедир чыл четпес үе арткан. Оларны байрлаарының тускай программазын Тываның Чазза бадьлаан. Федералдыг статусту алган бо байрлалдарның бадылаттынган программасында чүүлдеринин күөселдезин Кызылдың чагыргазында неделя санында көрүп турар. Бо неделяда эрткелээң үш чөвүлел хуралды мэрнин бири оралакчызы Сергей Барыбин башкарып эрттирген. Аңаа Ленин, Кочетов, Кызыл партизаннар, Найырал болгаш Красноармейская кудумчуларда садыг-наймаа, өөредилге, албан болгаш бүдүрүлге

черлеринин кылып чоруткан болгаш кылыр ажилдарын сайгарып чугаалашкан. Сергей Барыбин эрткен айлар дургузунда элээн ажилдар кылдынганын демдеглээн. Чижээлээрге, Тыва Республиканың чуртталга-коммунал ажил-агыйын реформалаарының талазы-биле күрүне комитеди бодунун ажилдаар бажынының септелгезин багай эвес кылган. Чүгле чоок-кавы девискээринден безин 20 тонна демир-дести үндүр сөөрткен.

Хоорайны аян-шинчи кириер сорулганын чугулазын удуртукчулар билип турарлар. Ынчалза-даа кыштын соогунга болгаш акшаландырышкынын саадашкынынга чылдагааннап алгаш (ылангыя бюджет органзациялары), чамдык органзацияларның удуртукчулары программа күөселдезин арай хе-

рекке албайн, шүшпөң ажилдап турары чөвүлел хуралдарга демдеглеттинип турган. Кылып чоруткан ажилдарының талазы-биле отчедун бербейн, бо хуралдарга мурнунда келбейн турган харысалгалыг ажилдакчыларны хоорайның административтиг комиссиязынга хемчеглер алыры-биле келдиртип эгелээн. Баштайгы «шииткелге» Тываның күрүне университети таваржыр. Ооң төлээзи сөөлгү чөвүлел хуралга кээп, кандыг хемчеглер ап турарын илеткезе-даа, мурнунда чаңгыс эвес удаа хуралдарны үзүп, оргкомитеттин ажилын тооп көрбейн турганы дээш университетти ортумак шалың телевиденин 50 катап хемчээлинге торгаарын административтиг комиссиядан дилээрин хуралга шиитпирлээн. Административтиг комиссия

«Кардо» садынының удуртукчуларын база комиссияга көөрү-биле дилег чоруткан.

Чагырга чери хоорайның организациялары час дүжүп, чылыг хүннер келири билек, септелге болгаш чагайжыдылга ажилдарын эгелээри-биле бүгү херек материалдарын бо кышкы үеде белеткеп алырын сагындырып турар. Административтиг бажынар фасадтарын септээрде хоорайның архитектуразы-биле дугуржуп сүмележири албан дээрзин кол архитектор Ольга Байыр-оол сагындырган. Ол чөвүлел хуралдарже чалатканнарны моон сонгаар административтиг бажындарны, оларның херимнерин чугайлавазын дилээн. Кайы бажыны канчаар өңөп-дозулаарын, кежээки шактарда сайгылгааннар-биле канчаар чырыдып каастаарын

база архитектура чери айтып бээр.

Үстүнде адаанывыс кудумчуларда албан черлеринин удуртукчулары программа күөселдезинин талазы-биле боттарының бодалдарын чагырга черинин удуртукчулары-биле үлөшкөнөр. Ол-бо материалдар-биле дузалап болур хире черлерге чагырга чери дузалаар. Организациялар удуртукчулары программа күөселдезин кажан доозарының хуусааларын боттары айтып бергеннер. Бир эвес оларның шуптузун боттандырыптар болза, келир чайын-на хоорайның хевир-дүрзүзү шинчи кирип, чараш апар. Ам чаңгыс сорулга — программаның күөселдезин чагырганын талазындан катап-катап контролдаары болур.

Мэрияның парлагла албаны.

ПЕДАГОГИКА

ААС ЧОГААЛЫНЫҢ АЛГАКЧЫЗЫ

Бо сөстөрү Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, артист, режиссер, удуртукчу болгаш башкы Иван Тоолаевич Комбуга бүрүнү-биле хамаарыштырып олур мен. Черле ынчаш ону билир, кады чурттап келген эш-өөрү болгаш дөргүл-төрөлдери мээң бо үнелелимге каттыжар боор. Бадыт-калдың чамдык барымдааларын айтып көрейин.

Эрткен сезен чылдарның төңчүзүндө Кызыл кожуунун "Тиилелге" совхозунун директору В.О.Оюн Шагаа байырлалын И.Т.Комбунун сценарийин езугаар аажок солун кылдыр эрттирген. 1926 чылда төрүттүнген улуг назылыг кижини ада-өгбелеривистиң ол байырлалды эрттирип чораанын көргөн, анаа сагыыр ужурлуг езу-чаңчылдары сагызынга ол шыгжап чораан. Хамыктың мурнунда тыва улустун кажык-биле ойнаарын, шыдырааларын өөреткен. Оон ангыда Шагааның киржикчилери баштактанчып, мөөрейлежип, мактажып, кыжыржып, чаржыр хей-хөй оюннарны ойнаарын өөреткен. Ынчан "Тиилелге" совхозка эрттирген ол Шагаа байырлалын "Шамбалыг", "Совет Тыва", "Х Улуг Хурал" совхозтарның төлээлери кээп, аргадуржулга кылдыр өөренип алган.

Дараазында чылдарда И.Т.Комбунун сценарийин езугаар "Хүреш" стадионга аас чогаал фестивалын эрттирген. Анаа чамдык даштыкы чурттарның, Бурят, Якут Республикалардан, Алтай крайдан болгаш өске-даа девискээрлерден аалчылар болгаш көрүкчүлөр келген, хөйүнү өөренип алган.

—Мээң сеткилимге эң-не таарышкан байырлал Өвүр кожуунга эрткен "Агар сандан ыяш байырлалы" — деп, Иван Тоолаевич чугаалаар кижини. Ону база ол эрги чаңчылдарга чоокшулады тургускан. Ол үеде партия райкомунун ажылдакчылары "ойтулааш" деп сөстү дыннааш-ла удурланып турган, оюн-тоглаа эрттирерин чөпшээревейн турган. Ынчалза-даа Иван Тоолаевичиниң сценарийи-биле эрттирген, ийи хүн үргүлчүлүүн ук байырлалды олар караа-биле көргөш, ам кээп ыды читкен. Оваа дагаанын Моолдан келген лама дыка үнелээ.

Куда эрттирериниң езулалына хамаарышкан ажылды база И.Т.Комбу чогааткан. Ынчалза-даа куда бүрүзү ол езугаар эртсин деп ол кажан-даа санавайн чораан.

Мен бот-хууда бодаарымга, И.Т.Комбунун байырлалдар эрттиреринге бижээн сценарий-

лерин парлап үндүрген болза, кончуг-ла эки болур ийик. Методиктиг дуза ному болур ийик.

Ам И.Т.Комбунун куда-дойга йөрээл сөстөрүн номчуп көрээлиңер.

Алдын, мөңгүн аржааннарның Аптаразы — кырган Саян Оглум, кызым чурту болуп, Олар бүгээ өргээ болзун! Эзертээни чыраа, саяк Эдилээни алдын, мөңгүн, Эргек салаа усчу-шевер Эди-севин сиилбиер болзун! Азыраан мал кодан сынмас, Ажы-төлү бажың сынмас, Чону — чоорган, хөйү —

хөйлен, Чолу чаагай чурттаар болзун! Ажыл-ишче шымнып

киргеш, Аас-кежик чолун салбайн, Бергелерге торулбайн, Белен-дир дээш салдынмайн, Чүректөрүң доңашканын Чүден артык бажыңлаңар. Хүндүкелди сагып чоруңар, Күжүр эжинер дыңнап чоруңар!

И.Т.Комбу: "Аас чогаалының кижизидилгеге ачы-буяны" деп методиктиг сүмени бижээн. Мерген угаанның өгбелеривистиң тылкан эртинезин үезин кылдыр ажыглап, хайыразын көөр ужурлуг" деп, ол бижээн. Ам чамдык сценарийлерни көрээли.

1. "Үлегер сөсте нүгүл чок" деп кежээ. Маңаа чечен-мергенинге кагжып мөөрейлежир. 2. "Тыппаза — догааштырар" деп кежээ. Тывызыктажып мөөрейлежир, уттурганнарны — шиидер (ырлаар, танцылаар, хөөмөйлээр...). 3. "Ыры-шоорум куттуп тур", "Айла-куштар", "Сыргалар" дээш, оон-даа өске кежээлерни, фестивальдарны, мөөрейлерни эрттирип болур. 4. Тоолчулар кежээлери.

Бо бүгү оюн-тоглаа байырлалдарының кол сорулгалары — чоннун хостуг үезин чөп ажыглаары, улустун аас чогаалын непередип диргизери, эстетиктиг кижизидилгени күштелдирери болгаш сагылга-чурумну бажыглаары, уран-чечен чугаа-домакка кижизидери.

И.Т.Комбу хамык-ла ажылдарын, методиктиг сүмелерин дөгөрезин чыгаш, ном кылдыр үндүрер бодап чораан. Четтикпээн. Оларын чаңгыс аай кылдыр белеткеп, аайлап кагбааны дыкала хомуданчыг. Ынчалза-даа оң эгээртинмес ол "эртинезин" чон ортузунга суртаалдап, амбыралга ажыглаары эргежок чугула дээрзи билдингир.

Седен ХЕРТЕК.

Шынзыдар бис

Кыңгыр-кыңгыр, кыңгыр-кыңгыр... Ынак школамның кыңгыраан конгазы азарганчыг чеди харлыг курзукпай үемден эгелээш, школаны дооскужемге чедир кулактарымга чаңгыланым келди.

Бир-ле дугаарында мени Валентина Мөңгеевна Сарыглар белеткел клазынга хүлээп ап, демир-ужук тудуп билбес чашка үжүктөрү таныдып, бижидип өөредип, караавысты чырыткан баштайгы орук айтыкчывыс ол. Башкымны көөрүмге, дыка чараш, чоргаар, ававыс дег, биске дыка ынак. Тенек оолдарны чамдыкта дыка шыңгыы негеп чугааланы бээр башкы.

Мен башкымны хүндүлөп, ону дөзексеп, үргүлчү-ле хандык-

шыл-биле көрүп, кады болуксап, башкымның эки өөреникчилериниң бирээзи чордум. Баштай мени класс даргаладып каан, дараазында арыг-шевер даргаладым. Хостуг үевиште бойдусче үргүлчү агаарладыр болгаш оон дыка хөйүнү билеп ап турган бис, ылангыя бойдустун болушкунарының дугайында.

Валентина Мөңгеевнаның ынчангы били-биле чөпсөглөп каан өөреникчилери 2003 чылдың 6 айда 24 кижини школавысты эки сагылга-чурумнуг, спортчу хөй-хөй чедишкыннерлиг доостувус. Ынак башкывыс чылыг-чымчак сөстери-биле үдеп кагды. Ам бүгү чүүл боттарывыстан хамааржыр.

Орляна МОНГУШ.
Алдан-Маадыр.

Өг — көшкүн чоннарның оран-савазы

Чоокта чаа Мугур-Аксы суурга план езугаар Моолдун кызыгаар аймактарының, Алтайның Коч-Агачының база ТР-ниң сурагылыг эртем, культура ажылдакчылары, ус-шевери-биле алдаржаан мастерлериниң "Өг — Азияның көшкүн чоннарының оран-савазы, өзүп оран салгалдарывыстың кижизидилге төвү" деп эртем-практиктиг конференция болган. Бо дээрге сентябрь 25-27-де болган делегей чергелиг экологтук туристичи слеттун соонда, Мөңгүн-Тайгада эртип турар ийги улуг болушкун, моол, алтай, тыва чоннарның аразында найыралчы ужуражышкыннарлыг, бот-билчилгениң делегей ужур-дузалыг шуулганы-дыр. Ынчан турслет ажык дээр адаанга, онза чараш чурумалдыг Чеди-Тейге эрткен болза, бо конференция Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының көрүштүг кылдыр шиметтинген хуралдаар залына болган. Бо удаада чер шимчээшкенинин халаптыг уржуктарындан Алтайның Коч-Агачыдан кээр ужурлуг өңүктөривис келбээни болду.

Саазында бижиттинген Алтай, Тыва, Моол Республикаларның культура, эртем, өөредилге талазы-биле кады ажылдаар план-хемчеглериниң херек кырында боттанып эгелээни бо. Экологтук туристичи слетту-даа, эртем-практиктиг конференцияны-даа эрттирерин деткээн республиканың Нийти болгаш профессионал өөредилге яамызы, ылангыя национал хөгжүлдө төвү (директору Н.О.Товуу), Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының өөредилге килдизи (Л.Ч.Очур-оол), культура килдизи (У.Д.Хертек) база шупту башкыларның идеякейлиг киржилгезин, үре-түннелдиг ажылдаанын демдеглес аргажок.

Өвүр кожуунга сургакчылап каапкаш, бо шуулганга киришкеним — аас-кежик. Баштайгы хүн Азия дипте амыдырап-чурттап чоруур чоннарның аразында харылзааларын, найыралын бажыглап, уттундуруп бар чыдар эки езу-чаңчылдарывысты диргизип, чаа национал хевирлерге сайзырадыр сорулгалыг "Төгөрик столду" организастан. Ийги хүнде илеткелдер эгелээ. Анаа кымнар чүү деп илеткелдерни кылганын допчуларга мындыг.

Крас Байыр-оолович Салчак, педагогика эртемнериниң кандидаты:—Делегейде үш четпес: сугнуң бышкаа чок, куржаа чок, даянгыгы чок, а ол бүгү үш чүүл өгдө бар. Бо талазы-биле бурун тывалар философчу көрүштүг чораан. Башкы кижини эки билиглер-биле чөпсөглөринден ангыда, уругларга, бойдуска ынак болур ужурлуг. Эртемчейде багай ие деп кижини чок, нийтеливистиң социал-экономикиг буураашкынындан арагалап, бок чүшкүп чоруур иелер — аас-кежик чок авалардыр. Чоннарның эрте-бурун чаңчылдарын база эртемге үндөзилээн бүгү-ле чараш, ажыктыг чүүлдерин бот-боттарындан билчип, өөренип, салгалдарывыска өөредип

арттырар ужурлуг бис.

Хеймер-оол Мынмырович Саая, педагогика эртемнериниң кандидаты:—Бистиң сургуулдарывыс физиканы Москвадан келген деп бодаарлар, а мен өгден физика үнген деп шынзыдып турарым бо...

Ойдуп Ондарович Бартан, химия эртемнериниң кандидаты:—Кижини бодунун коданын долгандыр көрүп чурттава. Делегейниң, Төп Азия чоннарының культуразына чоок болуп, эки чүүлдеринге өөренир болза эки. Ылангыя хөй дылдарны уруг билген тудум, ол кижиниң нийти сайзыралы чаңгыс дыл билер уругдан оранчок ажык болурун амыдыралдан эскердим. Делегейниң чоннарының чеди дылын билирим менээ-даа, ажы-төлүмге-даа дыка ажыктыг болду.

Тыва культура хойтпакталган. Чаа чизеде тывалар 196,6 мун, нацияның саны 200 мундан кудулаар болза, оң салым-чолу бергедээр, сайзыралы кудулаар.

РФ-те тыва чон — эң-не кадыгы багай чон. Өлбөс бис деп бодаар болза, кулакты кызыпкаш, үстүртен айтышкын манап орбайн, хөделир херек. Бистиң бойдузувуска чаяттынган малмаганывысты, ылангыя хоювустун, биске кайы хире ажык-дузалыын көрээлиңер: тыва хойнун хураганы кончуг шыдамык, хар кырынга-даа төрүттүнгөш, дораан-на туруп дешкилей бээр, деспи сынмас калбак ужалыг боор. Хой сүдүндөн хойтпак, ааржы, чорутту шаг-шаандан кылып кураан. Чаа божаан иеге эки дыңзып алзын дээш хой мүнүн бээр. Хемдээн хөй сөөктөрүни чазын үр хайындыргаш, витамин Е-лиг үзүн аыш-чемге ажыглап чораан. Эттеп каан хой кежинден даараан сесиирге, ой тоннар, алгы чүвүрлерни тывалар кедип, хой мүнүнге хая чугун эзилдирип ижип, янзы-бүрү аарыгларга удур ажыглап чораан.

Көгөл Мижитеевич Саая, ТР-ниң алдарлыг чурукчузу, Репин аттыг шаңналдың, "Шылгараңгай күш-ажыл" медальдың эдилекчизи, Бай-Тайга кожуунун Кызыл-Даг суурдан төлээ:

—Бурунгу тывалар өг ыяжын терек, дыт, пөш, хадын ыяжындан чазап, ол бүгүнү кууга эдилевейн, шокарлап, каастап чорааннар. Ылангыя терек изиг, соок температураны тоовас боорга, деспи, аяк-сава аймаан оон кылыр. Өгнүң ханаларын, кавайны, шай, дус согаажын, тоскаракты, хумуңнарны каастаарда дагыр хээ, чечек-чимистиг хээ, холушкак хээ, чеди өңнүг чөлээш кожаа дээш, өске-даа хээлерни ажыглап чораан. Мөңгүн, алдындан шуткукчуларны — ус-дарган, а кара демирден шуткукчуларны — кара дарган, ыяш-биле чазанырларны бызаңчы-чазаныкчылар деп бурун шагдан адаар турган. Өгнүң эңчек, ширтээн, куржагларын, кожалаңнарын (дөрт, алды буттук кожа сыраан чөп) өгнүң херээжен ээзи кылыр. Эттеп каан бода малдың кежинден кылган көгээржиктерни өгбелеривис янзы-бүрү хээлер-биле каастап чораан. Кидистен

ширтекте, кудусту, чонакты даараар. Кадыг идик, таалыңны тыва кижини даарап чораан. Уругларны ыскыттап, дедир шанчып даарадып өөредир, сыгыртааларга хой, өшкү, инек, сарлык сагдырып, өг ажылын кылдыртып өөредип чораан.

Уруг-дарыг ада-иезин, улуг улусту хүндүлээр, 40 харга чедир арага ишпес кылдыр шаандакы тываларның чаңчылдарын калбартырын чер болганынга кыйгырдым. Оран-делегей өрттөткенде, өске-даа буруулуг херек кылганда ялалаар моол, алтай өңүктөривистиң эки талаларын өөренир. Уругларны уран чурулга, ус-шевер, сиилбилге ажылдарына чаңчыктырары-биле чер болганынга шенелде шөлдерин калбартып, эки талаларын өөренип көөрүн дилеп тур мен.

Бакумар Камалаш оглу, төөгү эртемнериниң кандидаты, Моолдун Баян-Өлгий аймактан төлээ:

— Мен казах моолдарга хамааржыр мен. Азияның шупту көшкүн чоннары өгге бурун шагдан чурттап, олар солуп, көшкүн амыдыралдыг чурттап чораан бис. Өг — көжеринге, чурттаарына кончуг таарымчалыг оран-сава. Мээң бо кедип алган тубетейкам безин өг хевирлиг, көрүңер даан. Казахстанның өглери бедик, делгем. Өгге төрүттүнген болгаш, ол дугайында каш-даа шак чугаалап болур мен, силер удуй берзи-нерзе канчаар, допчу чугаалайын. Язы-сөөк ылгавайн, аргадуржулгавысты солчуп, шак мындыг эртем-практиктиг конференция, хурал, слет, чыыштарны эрттирип турарывыс кончуг эки-дир. Ол бүгү моол, тыва, алтай чоннарның аразында найыралын бажыглаарына, салгалдарывысты улусчу чаңчылдарга кижизидеринге, аравыста бүгү талалыг харылзааларны бажыглаарына улуг идигдир. Ынчангаш делегейниң бүгү көшкүн чоннарын каттыжарынче кыйгырдым.

Конференцияның ажылынга Виктор Кууларның ойнаарактар, хөлөгелер театрының оюнун чыылганнар сонурун көргөн. Бай-Тайганың Кызыл-Дагдан келген ус-шевер сиилбикчилер, уран чурулганын мастерлери Көгөл Саая, Владимир Салчак, Сергей Кочага оларның ыяштан, чонар-даштан сиилбип кылган солун ажылдарын чон магадан.

Конференцияның түңнелинде Моол, Алтай, Тыва Республикаларның 2006 чылга чедир эртем, өөредилге, культура талазы-биле кады ажылдажылганын план-резолюциязын хүлээп алган болгаш ол бүгүнү ХКЭ чурттарының, Казахстанның, Киргизияның база Хакасияның, Бурятияның, Москва хоорайның өөредилге, эртем албан черлеринге, тус чер болгаш күрүне эрге-чагыргазының органнарынче тарадырын шиитпирлээн.

Зоя ДОНГАК.
Кызыл—Мугур-Аксы—
Кызыл, Октябрь, 2003 чыл.

ЧАА КОДЕКС: ПРОКУРОРНУҢ СТАТУЗУ

2003 чылдын февраль 2-ден эгелеп Россия Федерациязынын Хамааты негелде кодекси бистиң чуртувуста боттанш эгелээн. Ол кодекс прокурорларның негелде чорудулгазынга база суд шийтирин өскерттирге киржир эргелерин элээн өскерткен. Бо дугайында допчузубиле тайылбырлап бээрибиле Тыва Республиканың прокурорунуң бирги оралакчызы М.И.САН-ЧАЙДАН бистиң корреспондентивис дилээн.

— Михаил Иванович, хоойлужуудулга сайзыралының төөгүзүндөн алгаш көөрге, прокуратура хамааты судбиле кезээде харылзаалыг ажылдап келген. Прокурор күрүне эрге-чагырганың төлээлекчизи болуп чораан болгаш артпышаан, хамааты суд чорудулгазынга ооң киржилгези эң-не көскүдөн болуп келген. Чаа хамааты негелде кодекси прокурорнуң статусунга (эргебайдалынга) кандыг салдарлыг болганы?

— Россия Федерациязынын хамааты негелде кодекси прокурорнуң эргелерин элээн өскерттип, хамааты суд чорудулгазынга киржилгезинин эргелеринде чаа чүүлдерни кирирген. Ол дээрже РФ-тиң чаа кодекстин 45 дугаар чүүлүн езугаар хамааты кижиниң хоойлуда көрдүнген эргелерин, хостуг чоруун, сонуургалдарын камгалаар билдиришкени негелдени, бир эвес хамааты бодунуң кадынын, харназынын, чүве кылып шыдавап апарганын барымдаалааш база өске-даа чылдагаанарлыг апарганда прокурор судче билдиришкени кирип болур. Хамааты боду ону кылып шыдавазының дугайында шынзыткан документилерниң хоолгазын судче кирирген билдиришкенинге прокурор ыяап-ла кожар.

Судтарга хамааты херектер чорудулгазынга прокурорнуң киржилгезинин эргелери үш хевирлиг болур. Бирээде, онза херек чорудулгазының чурумун езугаар көрүп турда, аңаа хамаарыштыр прокурор негелде билдиришкени судче кирир. Ийде, онза категориялыг херектер: ажылга катап тургузар, чурттап орган оран-савазындан үндүрер, кижиниң кадынынга, амы-тынынга хора чедиргенин шүүделин эгидер дугайында болгаш чаа кодексте көдүртүнген өске-даа херектер көрүлдүзүнге киржип тургаш, түннел үндүрүп саналдаар. Үште, прокурорнуң хоойлу езугаар ыяап-ла киржир ужурул судтаашкынарның үзүндө хүлээп алган доктаалдарга хажыдышкындар бар болза, оларны өскерттир негээр эргелиг.

РФ-тиң хамааты негелде кодексинин ийги кезээниң 45-ки чүүлүндө судче негелде билдиришкени кирирген прокурор тайбың дугуржулганы кылбас, суд шүүделин төлевес дээрден башка хомудакчының бүгү эргелерин ажылгаар. Хомудакчы хомудалындан ойталаан таварылгада хоойлуну болгаш өске кижилерин эрге-сонуургалын хажытпайн турар болза, ол херекти соксадыр.

РФ-тиң Дээди суду чаа хамааты негелде кодекси ажылгалче кирер бетинде, 2003 чылдын

январь 20-де, "Хамааты негелде кодексин амыдыралга ажылгаар эгелээринге хамаарыштыр чамдык айтырылдар дугайында" доктаалды хүлээп алгаш, чаа хоойлуну ажылгаар талазыбиле тайылбырны берген. Чижээ, хоойлу езугаар прокурорнуң ыяап-ла киржир ужурул херектерге хамаарыштыр суд доктаалдарына ол херекке боду киришпээн-даа болза, удурланып хомудал кирир эргелиг. Оң-биле каттай чаа кодекстин 378 чүүлүнүн негелделерин сагыры чугула.

— Сөөлгү үеде «үстүртен куду эрге-чагырга» база субъектилерниң кол хоойлуларын РФ-тиң Конституция-

Эрге-хоойлу талазыбиле бүгү-ниити өөредилге

биле хажык чок дүүштүр кылырын дугайында чугааларла хөй. Аңаа хамаарыштыр прокуратура органның ролу кандыг?

— РФ-тиң Конституция суду 2003 чылдын июль 18-те бодунуң хуралына РСФСР-ниң Хамааты негелде кодексинин 116, 231, РФ-тиң Хамааты негелде кодексинин 26, 251, 253 чүүлдерниң база «Россия Федерациязынын прокуратуразының дугайында» федералдыг Хоойлунуң 21, 22 чүүлдеринин Конституциябиле хамаарылга-холбаалынын дугайында хыналданың түннелдерин чугаалашкаш, РФ-тиң Конституция суду доктаалды хүлээп алган.

Бо документилерде айтыканын езугаар алырга, РФ-тиң Чингине прокурору РФ-тиң Конституциязы биле РФ-тиң субъектилеринин конституциялары болгаш уставтары дүгжүп турарының талазыбиле негелдени РФ-тиң Конституция судунга кирип болур. Ынчангаш прокурорнуң ролу улуг.

— Сөөлгү үеде ТР-ниң прокуратуразына Арбитраж судунга шийтирлеп болур айтырылыг хөй билдиришкенир хамаатылардан кирип турар. 2002 чылдын июль 24-те хүлээп алган РФ-тиң Арбитраж суд чорудулгазының кодексинин ажылгаар арбитраж судтарына прокурорнуң киржилгезинге хамаарылгалыг чамдык айтырылдарга доктаап көрүнерем, Михаил Иванович.

— РФ-тиң Арбитраж суд чорудулгазының кодексинин бирги кезээниң 52-ги чүүлүн езугаар РФ-тиң күрүне база Россияның субъектилеринин тус чер бот-башкарылга органның, организацияларының база хамаатыларның хууда сайгарылга азы экономиктиг ажылчорудулга талазыбиле эргелеринге хамаарышкан чөрүлдээлиг

айтырылдарга удурланган билдиришкенин прокурор судче кирир эргелиг.

Арбитраж судунче билдиришкени кирирген прокурор хомудакчының бүгү эргелерин эдилээр болгаш хүлээлгелерин суд чорудулгазынга күүседир ужурул.

Арбитраж суд чорудулгазының кодексинин 5-ки кезээниң 52-ги чүүлүн езугаар арбитраж суд чорудулгазының херээнде киржип турар кижилербиле бир дөмей дең эргелиг болганыбиле прокурор арбитраж суд чорудулгазының кайы-даа үзүндө херекке киржип эгелеп болур.

— Судче кирир негелде билдиришкени канчаар белегкеп бижирин чугаалап берип көрүнерем.

— Негелде (хомудал) билдиришкени бижирде Арбитраж суд чорудулгазының кодексинин 125-ки чүүлүн кичээнгейге

алыр. Аңаа судтун адресин, хомудакчының фамилиязын, адын, адазының адын, адресин,

төрүттүнген хүнүн, черин, ажылдап турар черин, хуу сайгарлыкчы кылдыр күрүне бүртүккөн документиниң дугаарын, ай, хүнүн, харылакчыга негелделерни хоойлу-дүрүмге дүүштүр айтыр. Ол ышкаш харылакчының дугайында бижир. Элээн каш кижилер харылаар кылдыр негелде билдиришкени кирирге оларны аңгы-аңгы кылгаш, негелде бүрүзүнге бадыткап турар документилерни кожар. Негелдениң өртек-үнезин көргүзөр, негел алыр акшазының түнүн айтыр болгаш оон-даа өске. Билдиришкенигге кошкан документилерниң даңзызын кылыр. Херекти үзүндө, шын сайгарып көөрүнге херектиг телефоннарның, факстарның дугаарларын, электрилиг почтаның адресин болгаш өске-даа документилерни кожар.

РФ-тиң субъектилеринин арбитраж судунче билдиришкени Арбитраж суд чорудулгазының чаа кодексин езугаар ол субъектинин прокурору, оон оралакчылары, азы оларга дең эргелиг прокурорлар болгаш оралакчылары кирир.

— Айтырылдарга харыларны бергениңер дээш четтирдим. Бо чугаадан кандыг түннелди үндүрүп болурул, Михаил Иванович?

— Хамааты негелде болгаш Арбитраж суд чорудулгаларының чаа кодекстеринде прокурорнуң суд чорудулгаларына киржир эргелерин аажок калбарткан. Ол дээрже хамаатыларның хоойлуда көрдүнген эргелерин база күрүнениң сонуургалдарын камгалаарына хоойлунун бүгү чепсектерин чедингир ажылгаар арганы тургускан. Прокурорнуң кол ажыл-хүлээлгези хоойлулар күүселдизинин хайгааралын улам күштөлдиреринге немелде идиг болур.

КЕШТЕР САДЫП АП ТУР БИС

"Саяннар-М" КХН киш, дииң

кештерин садып ап турар. Адреси:

Кызылда Пролетарская, 238,

Каменистая, 15.

Телефоннар: 3-85-79, 3-84-

82, 3-16-58. Сарыг-Септе

переулок Восточный, 16.

Тел. 8-232-22-890,

Туранда 8-235-2-13-70.

ЧОКТАП ЧОР БИС

Уруг-дарыың эргеледип, чассыдып каап, Ажаанзырап органыңны сактып кээр мен. Ажы-төлдүн өөрүшкүзү ара соксап, «Ачай» деп сөс адавас бооп артып кааннар. Аар-берге аарыгга туттургаштың, Кара черниң адаан орта чыдып алдың. Артып калган огуң, кызың, алган эжиң Сени сактып, сени бодап чоктап чор бис. Чүү-даа билбес, эргелиг чаш чассыг огуң Кезек-кезек ачамайлап айтыра бээр. Уругларым айтырыңга баарым ажып, Караам чажы боду чайгаар бадып келир. Дүнелерде ужуражып, душчуп чор бис, Чанывыста ол-ла хевээр чоруур-дур сен. Ачавыс сээң каттыраннаан шырайыңны Дүжүвүске болганчок-ла көре бээр бис. Эжиң меңээ арттырып каан белектерин— Оолду, кысты өстүрери хүлээлгем-дир. Артып кааннар чуртталганы уламчылаар, Төнмес уйгуң удуп дыштан, эргим эжим.

Лидия Көк, Айгуля, Айдыс.

Ак-Туруг суур.

Дандар-оол Дыртыкович САРЫКАЙ

Үр аараанының соонда, 71 харлап чорааш, Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүну, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы Дандар-оол Дыртыкович САРЫКАЙ мөчээ.

Ол 1932 чылдын май 19-та Улуг-Хем районун Арыскан суурга төрүттүнген. Москваның даг институтун «даг инженери» деп тускай мергежилдиг дооскан. Даг мастери бооп ажылдап чораан. «Кызыл-Хавак» хөмүр-даш уургайына участок эргелекчилеп, «Шын» солунга үлетпүр килдизин эргелекчилеп, СЭКП Тыва обкомунун үлетпүр болгаш транспорт килдизинин эргелекчилеп, «Каа-Хемниң» хөмүр-даш уургайына ээлчег начальниги болуп, директорнуң оралакчызынга ажылдап чораан.

Дандар-оол Дыртыкович чогаал ажылын 1972 чылда эге-

лээн. Баштайгы ному— «Бустун-маан үүже» 1975 чылда чырыкче үнген. Оң бодунуң очулгазыбиле ол ном орус дыл кырынга 1978 чылда, а чогаалдарынын «Орук» деп чыындызы 1994 чылда парлаттыңан. «Кывардаш» деп барымдаалыг очерктер номун үндүрген.

«Бустун-маан үүже» деп чогаалды школа программанында өөредип турар, солун, чидиг айтырылдарны көдүрүп, бөгүн үнезин чидирбээн чогаалдарының санынга кирер. Оон чогаалдары «Сибирские огни», «Байкал» сеткүүлдерге орус дылга парлаттыңан.

Кайгамчык бөдүүн, кижизиг даг инженери, бистиң чогаалчы эживистиң чырык ады чүректеривиске кезээ мөңгедө артар.

Ч.Куулар, Э.Данзын, М.Кенин-Лопсан, К.Кудажы, Е.Танова, А.Даржай, Ш.Куулар, Д.Куулар, З.Самдан, Э.Мижит, С.Комбу, Н.Куулар.

ТР-ниң Культура болгаш националдар херектеринин талазыбиле яамызы, ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери

Дандар-оол Дыртыкович САРЫКАЙНЫҢ

үр аарааш мөчээнибиле оон уруг-дарыыңга, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер—1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7537. Чагыг 141.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б.ОАО Банк "Тувакредит". Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Солун Россия Федерациязынын Парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазыбиле хоойлужуудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрткеленин Тыва девискээр эргелелинге бүрткөттиңен. Бүрткөттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитединин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.